

ПВНЗ УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА

Факультет суспільних і прикладних наук

**Кафедра богослов'я та суспільствознавчих дисциплін імені академіка
УАН І.М. Луцького**

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

СИЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Галузь знань	08 Право	
Спеціальність	081 «Право	
Освітній рівень перший	<u>(бакалаврський)</u>	
Освітня програма	08 «Право»	
Вид дисципліни		<u>базова</u>
Мова викладання, навчання та оцінювання		<u>українська</u>

**Івано-Франківськ
ПВНЗ Університет Короля Данила
2020/2021**

ЗАТВЕРДЖЕНО на засіданні кафедри богослов'я та суспільствознавчих дисциплін імені академіка УАН І. М. Луцького, факультету суспільних та прикладних наук УКД.

протокол № 1 від 31 серпня 2020 року.

Розробник:

Савчук О. І. завідувач кафедри богослов'я та суспільствознавчих дисциплін імені академіка УАН Івана Луцького, кандидат філософських наук, доцент.

Контактний телефон	097-458-2322
e-mail	savchuk.oleh@iful.edu.ua
Номер аудиторії чи кафедри	301
Посилання на сайт	iful.edu.ua

**Лист оновлення та перезатвердження робочої програми
навчальної дисципліни**

Навчальний рік	Дата засідання кафедри – розробника РПНД	Номер протоколу	Підпис завідувача кафедри	Підпис гаранта освітньої програми

Анотація.

Одна з найбільш характерних рис сучасного способу життя полягає в тому, що ми керуємося правом і законом. Ми живемо в рамках правового простору та правової системи, що впливають на стимули і стримуючі фактори, які структурують майже кожен частину нашого життя. Закон регулює, як виробляється і продається наша їжа, якість повітря, яким ми дихаємо, що ми можемо дозволити відносно наших дітей, коли вони погано поведуться, як швидко ми можемо водити машину і чи зобов'язані ми берегти майно громади, до якої належим. Закон також дає нам великі переваги: слідування умовам контрактів дозволяє нам заробляти на життя, працюючи; дотримання кримінальних законів дозволяє нам ходити вулицями вночі, не боячись бути вбитим (принаймні, в багатьох місцях); система оподаткування надає нам дороги, по яких можна їхати та освіту, яка сприяє нашому розвитку та вдосконаленню. Таким чином, мабуть основними питаннями курсу є «Що є право?» і «Що є закон?». Шукаючи відповіді на нього у цьому курсі ми розглянемо різні філософські питання, підняті життям в рамках правової системи. Ці питання можуть здаватися вже добре вивченими, утім враховуючи, що ніщо в правовому просторі не є статичним, застиглим, а все перебуває в постійному еволюціонуванні, то поглянути на такі питання з іншого, більш сучасного погляду доволі корисно. Тож, у рамках вивчення дисципліни ми будемо поступово розкривати поняття філософії права та її предмет, місце в системі наук, основні філософсько-правові проблеми та еволюція філософсько-правових ідей з моменту зародження до початку XXI століття. Вагоме місце ми приділимо демонстрація спадкоємності філософсько-правової думки, а також єдності основної проблематики, що має загальнолюдське значення. Вивчення дисципліни дозволить вам легко орієнтуватися в основних проблемах і концепціях; розвинути здатність до самостійного, творчого юридичній мислення; сприятиме вдосконаленню навички дискутування, відстоювання і вираженню власної позиції та думки; підтримує та розв'є професійну правову свідомість та правову культуру. Спрямована на засвоєння основних філософсько-правових закономірностей і категорій, закладаючи тим самим основи для глибокого і всебічного філософсько-правового осмислення правової реальності філософія права як дисципліна велику увагу приділяє виробленню навичок філософсько-правового аналізу, що сприятиме правильному розумінню і порівнянню найважливіших філософсько-правових концепцій, а також грає важливу роль у оволодінні основними методологічними прийомами, що використовуються правовою наукою. Особливістю програми є те, що проблематика філософії права розглядається як самостійна наукова і навчальна дисципліна, яка у співвідношенні з іншими видами і способами вивчення права, предстає вищою духовною формою пізнання права, осягнення і затвердження його сенсу, цінності та значення в

житті людей.

Цілі навчальної дисципліни.

– підготовка професіоналів, які мають високу правосвідомість та правову культуру, які в професійній діяльності зможуть володіти необхідними знаннями і практичними навичками для вирішення конкретних питань з юриспруденції;

– отримання майбутніми фахівцями філософсько-правових знань, набуття навичок аналізу реальних правових процесів і вміння приймати обґрунтовані рішення з приводу правових проблем, пов'язаних з їх подальшою практичною діяльністю.

Завдання:

– формувати у студентів системні знання про об'єкт, предмет і методи філософії права, її понятійно-категоріальний апарат, основні вітчизняні та зарубіжні філософсько-правові школи, напрями, концепції праворозуміння, сутність та смисл права як міри свободи особи в її взаємовідносинах із державою, владою, законом, особливості взаємодії юриспруденції та філософії права як форм суспільної свідомості,

– формувати особисту політичну і громадянську позицію;

– підвищити рівень правової та політичної культури;

– сформувати вміння використовувати ціннісно-нормативні принципи різних типів праворозуміння у науково-дослідній та практичній діяльності.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен знати:

– об'єкт, предмет і методи, завдання філософії права, її понятійно-категоріальний апарат;

– зміст і специфіку основних ідей та підходів на різних етапах історичного розвитку філософсько-правової науки;

– основні вітчизняні та зарубіжні філософсько-правові школи, напрями, концепції філософсько-правової думки;

– підходи щодо визначення природи, сутності та смислу права – як міри свободи особи – у її взаємовідносинах із державою, владою, законом;

– особливості взаємодії права з іншими формами суспільної свідомості.

– світоглядні та методологічні аспекти становлення європейського права.

вміти:

– визначати світоглядно-методологічні засади розвитку правової теорії та практики;

– здійснювати критичний аналіз особливостей різних типів праворозуміння;

– давати характеристику основним концепціям філософії права,

– виявляти специфіку філософського світогляду причини протиправної діяльності,

– визначати основні функції права,

– виділяти єдність і відмінності між природним та позитивним правом,

– об'єднувати методологічні можливості філософського та правового підходів щодо актуальних проблем правової реальності;

– формувати особисту громадянську позицію на засадах розвитку загальної та правової культури, національно-патріотичної свідомості тощо;

– аналізувати філософсько-правові та юридичні категоріальні концепти не тільки в історичному контексті, але і з метою сприяння реформуванню правової системи в сучасних умовах на основі гуманістичних правових цінностей, поступального та стабільного розвитку громадянського суспільства.

Мета курсу

Виходячи з позиції, що право створюється та реалізується завдяки діям певних людей, тобто усе, що реалізується як право здійснюється нами самими и заради нас самих та враховуючи що філософи надають підтримку юристам в плані кращого розуміння своєї ролі в дії права, свого місця в

просторі права, адже останній наповнений міркуваннями, оцінками, судженнями, аргументами та доведеннями, інтерпретаціями та «варіантами прочитання, була й сформульована мета вивчення дисципліни. Мета навчальної дисципліни: сформувати розуміння дискусійності питань щодо природи закону та права, що супроводжує історію еволюції юриспруденції; підстави, обґрунтування і авторитет права і закону; зможуть оцінити філософську основу і характер найголовніших прав людини; зрозуміти різні моральні виправдання кримінального права, відповідальності і покарання, і в цілому кожен зі слухачів отримає необхідну основу для розвитку здатності міркувань про філософські основи права і теорії права.

Професійні компетентності, яких набувають студенти внаслідок вивчення навчальної дисципліни

Код компетентності	Назва компетентності	Результати навчання
ЗК 1	Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.	<i>Вміти аналізувати філософські категорії як складові світогляду людини.</i>
ЗК2	Здатність застосовувати знання в професійній діяльності у стандартних та окремих нестандартних ситуаціях	<i>Вміти застосовувати набуті теоретичні знання для аналізу морально-етичних викликів сьогодення.</i>
ЗК5	Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово, добре володіти філософською термінологією	<i>Вміти вільно спілкуватися філософською термінологією для адекватного вираження морально-етичних відчуттів.</i>
ЗК15	Здатність усвідомлювати важливість філософської проблематики у суспільстві	<i>Вміти застосовувати набуті теоретичні знання для аналізу та синтезу філософської проблематики.</i>

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Курс	4	
Семестр	7	
Кількість кредитів ECTS	3	
Аудиторні навчальні заняття	лекції	16 год.
	семінари, практичні	14 год.
	лабораторні	-
	підсумковий контроль	-
Самостійна робота		60 год
Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної роботи		1:3
Форма підсумкового контролю	екзамен	

Структурно-логічна схема вивчення навчальної дисципліни:

Попередні дисципліни	Наступні дисципліни
«Теорії держави і права»	-
«Історії держави та права»	
«Судові та правоохоронні органи»	
«Цивільне право України»	
«Цивільне процесуальне право України»	
«Кримінальне право України»	
«Кримінальне процесуальне право України»	
Трудове право України	
Сімейне право України	

Програма навчальної дисципліни

Модуль 1. Предмет, функції, призначення філософії права

Тема 1. Філософія права, її зміст та призначення

Філософія права як окрема філософська наука: предмет, задачі, функції. Філософія права в системі філософії і юриспруденції. Структура філософії права. Основні категорії філософії права. Значення філософії права для підготовки майбутніх юристів. Філософський та юридичний аспекти права, їх спільність і особливості. Генеза предмету філософії права в культурі та цивілізації. Взаємовідношення предметів філософії права, теорії права та соціології права. Методологія права та її рівні. Ієрархія методів та підходів до вивчення права: філософсько-світоглядний підхід, загальнонаукові та спеціальні методи. Поліметодологізм як сучасна тенденція розвитку методології філософсько-правового знання (герменевтика, психоаналіз, екзистенціалізм, феноменологія та ін.). Основні типи праворозуміння як методології філософсько-правових дискурсів. Класичні, неklasичні та постнеklasичні методи праворозуміння. Способи обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність.

Тема 2. Правова онтологія. Право як феномен культурно-цивілізаційного процесу.

Онтологічна природа права. Правова реальність. Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності. Концепції праворозуміння. Форми буття права: ідея права, закон, правове життя. Правові відносини і правову свідомість, сутність і структура. Онтологія права у структурі філософсько-правового пізнання. Правова реальність та її структура. Питання походження та форми існування права. Природне і позитивне право як елементи правової реальності. Співвідношення реального і формального у праві. Гносеологія права у структурі філософсько-правового знання. Специфіка процесу правового пізнання. Правосвідомість: сутність, структура і функції. Цивілізаційне і специфічно-культурне у правосвідомості.

Мова і право. Юридична герменевтика.

Тема 3. Філософські аспекти взаємодії права та влади.

Поняття влади в філософсько-правовому дискурсі. Роль права в легітимації влади. Республіканська і монархічна правосвідомість. Фашизм й диктатура: світоглядні основи та специфіка інституційного співвідношення права. Демократія і бюрократія. Проблема встановлення суспільного контролю над

управлінською діяльністю. Правова держава: сутність, ознаки. Співвідношення «правова» та «соціальна» держава і громадянське суспільство. Філософсько-світоглядні основи заперечення влади і держави. Правовий нігілізм. Філософсько-правовий погляд на суд як інституцію та

владу.

Тема 4. Історичні типи філософії права

Філософія права античності та середньовіччя. Філософсько-правова думка доби Відродження та Реформації. Філософсько-правова думка Нового часу. Історична школа права і марксизм. Філософсько-правова думка доби Київської Русі. Загальна характеристика сучасної філософії права.

Тема 5. Філософія права ХХ століття

Змістовний модуль 2. Основні проблеми філософії права

Тема 6. Правова антропологія

Антропологія філософська та правова. Природа людини і право. Поняття «людина юридичний» Філософський зміст і обґрунтування прав людини. Співвідношення громадянського суспільства та правової держави. Антропологія права: поняття, предмет. Юридичні джерела антропології права. Історико-порівняльна школа права (Р. Мен, М.М. Ковальовській). Філософсько-антропологічні джерела антропології права. Юридична антропологія в Україні: основні ідеї та підходи. Людина як правова істота. Філософсько-правова думка про правові характеристики людини. Права людини як ресурс сучасного права. Співвідношення права людини і демократія. Злочини проти людяності як об'єкт сучасної філософії права. Механізми формування правової особистості. Правова соціалізація.

Тема 7. Правова аксіологія. Ціннісний вимір права та система правових цінностей

1. Правова аксіологія: історія виникнення, основні поняття та принципи. Свобода як цінність. Право як форма свободи. Свобода і відповідальність. Справедливість як соціально-правова цінність. Право і мораль. Рівність як ключове поняття в аксіології права.

Тема 8. Правова гносеологія: парадигма, доктрина, істина в праві. Методологія філософії права

Гносеологія права у структурі філософсько-правового знання. Специфіка процесу правового пізнання. Правосвідомість: сутність, структура і функції. Цивілізаційне і специфічно-культурне у правосвідомості. Мова і право. Юридична герменевтика.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Система оцінювання сформованих компетентностей у студентів враховує види занять, які згідно з програмою навчальної дисципліни передбачають лекційні, семінарські, заняття, а також виконання самостійної роботи.

Поточний контроль знань студентів з навчальної дисципліни «Філософія права»:

- на семінарських заняття оцінюється участь в обговоренні, вирішенні ситуаційних завдань та розв'язуванні задач;
- на семінарських заняттях проводиться письмове опитування у вигляді тестових завдань з однією правильною відповіддю із чотирьох можливих;
- проміжний контроль має на меті оцінку результатів знань студентів після вивчення матеріалу з логічно завершеної частини дисципліни. Цей вид контролю проводиться у формі контрольної роботи у вигляді тестових завдань з множинним вибором правильних відповідей.

Кількість контрольних (тестів) з кожної навчальної дисципліни визначається робочою навчальною програмою і залежить від обсягу кредитів за даною дисципліною; кількості годин, відведених на семінарські, заняття; кількості логічно завершених частин дисципліни; форми семестрового контролю.

Поточне оцінювання студента університету з навчальної дисципліни «Етика та естетика» на семінарських заняттях здійснюється за чотири бальною шкалою, де «2» - незадовільно; «3» - задовільно; «4» - добре; «5» - відмінно.

Порядок проведення поточного оцінювання знань студентів.

Оцінювання знань студентів під час семінарських занять проводиться за такими критеріями:

- глибина знань навчального матеріалу з навчальної дисципліни, що міститься в основних та додаткових рекомендованих літературних джерелах;
- вміння застосовувати теоретичні знання під час розв'язання практичних завдань: при розгляді типових ситуацій, розв'язанні теоретичних задач винесених на розгляд в аудиторії;
- логіка, структура, стиль викладу матеріалу в письмових роботах і при виступах в аудиторії, вміння обґрунтовувати свою позицію, здійснювати узагальнення інформації та робити висновки;
- застосування аналітичних підходів; якість і чіткість викладення міркувань;
- логіка, структуризація та обґрунтованість висновків щодо конкретної проблеми;

- самостійність виконання роботи;
- повнота і вчасність виконання всіх видів навчальної роботи, передбачених робочою програмою навчальної дисципліни;
- грамотність подачі матеріалу;
- оформлення роботи.

Студенти повинні мати позитивні оцінки не менше, ніж за 40% проведених семінарських занять.

Критеріями оцінювання позааудиторної самостійної роботи студентів, є: глибина і міцність знань, рівень мислення, вміння систематизувати знання за окремими темами, вміння робити обґрунтовані висновки, володіння категорійним апаратом, навички і прийоми виконання практичних завдань, вміння знаходити необхідну інформацію, здійснювати її систематизацію та обробку, самореалізація на практичних та семінарських заняттях.

Підсумковий контроль знань та компетентностей студентів з навчальної дисципліни здійснюється на підставі проведення семестрового екзамену, завданням якого є перевірка розуміння студентом програмного матеріалу в цілому, логіки та взаємозв'язків між окремими розділами, здатності творчого використання накопичених знань, вміння формулювати своє ставлення до певної проблеми навчальної дисципліни тощо. Усі студенти зобов'язані до екзамену відпрацювати всі пропущені семінарські, практичні чи лабораторні заняття.

Підсумковий контроль проводиться у тестовій формі і оцінюється відповідно до шкали оцінювання знань студентів за ЄКТС. Питання, що виносяться на екзамен у вигляді тестів охоплюють програму дисципліни і передбачають визначення рівня знань та ступеня опанування студентами компетентностей. Тривалість екзамену 20 хв, впродовж яких студенти мають дати відповідь на 30 питань: 20 – I рівня; 7 – II і 3 – III.

Студента слід вважати атестованим, якщо сума балів, одержаних за результатами тестування, дорівнює або перевищує 60.

Шкала оцінювання знань студентів: національна та ЄКТС

Шкала в балах	Національна шкала	Шкала ЄКТС
90-100 балів	5 «відмінно»	A
80-89 балів	4 «дуже добре»	B
76-79 балів	4 «добре»	C
68-75 бали	3 «задовільно»	D
60-67 бали	3 «достатньо»	E
35-59 бали	2 «незадовільно»	F
1-34 бали	2 «неприйнятно»	FX

МЕТОДИ НАВЧАННЯ ТА ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

При вивченні дисципліни «Філософія права» застосовуються такі методи навчання, як лекції з елементами бесіди, ілюстрація, вирішення проблемних ситуацій, навчальна дискусія, практичні заняття, тестування.

Для перевірки рівня засвоєння студентами знань, сформованості вмінь і навичок використовуються такі методи контролю і самоконтролю.

- 1) методи усного контролю (бесіда, розповідь, роз'яснення, усне опитування);
- 2) тестових завдань;
- 3) ситуаційних та аналітичних завдань;
- 4) виконання індивідуального навчально-дослідного завдання;
- 5) презентацій і виступів на наукових заходах;
- 6) підсумкового екзамену у тестовій формі.

ПОЛІТИКА КУРСУ

Відпрацювання незадовільних оцінок, отриманих студентом на навчальному занятті є обов'язковим. Відпрацювання пропущених занять проводиться згідно з графіком прийому відпрацювань затвердженого завідувачем кафедри. Пропущені заняття повинні бути відпрацьовані до початку сесії. Відпрацювання пропущених лекцій проводиться шляхом надання студентом розширеного конспекту або реферату за темою лекції. Відпрацювання семінарських занять проводиться у формі усної співбесіди з викладачем або написання письмової роботи. Після відпрацювання студентами пропущених занять викладач фіксує результат в журналі прийому відробок та академічному журналі.

Якщо студент бере участь у міжнародній або внутрішній програмі академічної мобільності, студент отримує індивідуальний навчальний план, який враховує фактичне виконання ним індивідуальних навчальних планів поточного та попередніх навчальних років. Якщо дисципліна не була перезарахована, відпрацювання пропущених занять здійснюється студентом впродовж семестру після повернення із навчання.

Студент, який з поважних причин, підтверджених документально, не мав можливості брати участь у формах поточного контролю має право на його відпрацювання у двотижневий термін після повернення до навчання.

Якість освітнього процесу забезпечується за допомогою дотримання принципів академічної доброчесності. Відповідно до статті 42 Закону України «Про освіту»: академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. В основі академічної доброчесності лежить чесність, довіра, порядність у виконанні своїх обов'язків, справедливість, повага та відповідальність.

Академічна доброчесність покликана боротися із

- плагіатом як актом шахрайства в студентських роботах, наукових статтях та тезах;
- фабрикацією та фальсифікацією результатів наукових досліджень;
- обманом, списуванням,
- використання непередбачених навчальним процесом допоміжних матеріалів та технічних засобів.

За порушення академічної доброчесності здобувачі освіти можуть бути притягнені до такої академічної відповідальності:

- повторне проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік тощо);
- повторне проходження навчального курсу;
- відрахування із закладу освіти (крім осіб, що здобувають загальну середню освіту).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Основна:

- 1) Баумейстер А.О. Філософія права: навч. посібник для вузів. Київ, 2010. 311 с.
- 2) Бачинін В.А. та ін. Філософія права: підручник для юрид. спец. вузів. Київ, 2003. 472 с.
- 3) Бачинин В.А. Философия права и преступления; худож.-оформитель Д. Гапчинский. Харків, 1999. 607 с.
- 4) Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т.2 : Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017, 1128 с.
- 5) Загальна теорія права : підручник / За заг.ред. М.І. Козюбри. Київ, 2016. 392 с.
- 6) Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник. Дніпропетровськ, 2015. 304 с.
- 7) Онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія філософсько-правових вчень: навч. посібник / За заг. ред. В.В. Кузьменка. Дніпропетровськ, 2015. 246 с.
- 8) Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права: навч. посіб. Київ, 2010. 396 с.
- 9) Рабінович П.М. Філософія права: навч. посіб. в 5-ти ч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Київ, 2013. Част. 1-2: Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.
- 10) Сливка С.С. Проблеми філософії права: навч. посіб. Харків, 2015. 192 с.
- 11) Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків, Право, 2017. 208 с.
- 12) The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law / Edited by Jules L. Coleman, Kenneth Einar Himma, and Scott J. Shapiro. New York, 2002. 737 p.
- 13) Бачинин В.А. Энциклопедия философия и социологии права. Санкт-Петербург, 2006. 1093 с.
- 14) Ершов Ю.Г. Философия права: учебн. пособие. Екатеринбург, 2011. 240 с.
- 15) Золкин А.Л. Философия права: учебник. Москва, 2012. 383 с.
- 16) Ковлер А.И. Антропология права: учебник для вузов. Москва, 2002. 480 с.
- 17) Михалкин Н.В. Философия права: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2014. 392 с.
- 18) Моисеев С.В. Философия права. Курс лекций. 4-е изд. Новосибирск, 2013. 265 с.
- 19) Нерсисянц В.С. Философия права: учебник для вузов. Москва, 2005. 656 с.

20) Тихонравов, Ю.В. Основы философии права: учебн.пособие. Москва, 1997. 608 с.

21) Шалютин Б.С., Кисель И.В. Происхождение и сущность права и государства: учебник. Екатеринбург, 2012. 115 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1) Библиотека гуманитарных текстов «Аудиториум»:

<http://www.auditorium.ru>.

2) Библиотека философской литературы «PlatonaNet»: <http://platonanet.org.ua>.

3) Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського:

<http://www.nbuv.gov.ua>.

4) Сайт Інституту філософії НАН України ім. Г.С. Сковороди:

<http://filosof.com.ua>.

5) Фонд рідкісних і цінних видань НБ НЮУ ім. Ярослава Мудрого:

http://library.nlu.edu.ua/index.php?option=com_k2&view=itemlist&layout=category&task=category&id=270&Itemid=126

6) Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ, «Укр. енцикл.», 1998.: <http://leksika.com.ua/legal/>